

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ТА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ОЦІНЦІ Д. ІЛОВАЙСЬКОГО

Соціальний аспект історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) викликав досить жвавий інтерес з боку чисельної когорти представників східнослов'янської історіографії передусім другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Серед них на окрему увагу заслуговують погляди на цю проблематику російського історика Дмитра Івановича Іловайського (1832–1920). У цьому спектрі його дослідницького доробку видається важливим з'ясувати трактування вченим стратифікації та соціального становища населення ВКЛ.

Примітно, що життєвий шлях і наукова спадщина Д. Іловайського не раз ставали об'єктом аналізу дослідниками¹, утім окреслена проблема допоки ще не була предметом спеціального дослідження.

Соціальний зріз історії ВКЛ найбільш ґрунтовно представлений Д. Іловайським в узагальнюючій 5-томній “Історії Росії”, передусім у 2 (“Московско-литовский период или собиратели Руси”) та 3 томах (“Московско-царский период”). Відтак аналіз життя населення ВКЛ здійснено автором переважно в суспільно-політичній площині, що вбачається цілком закономірним через відповідне предметне окреслення ним дослідницького поля історії «Литовської і Московської Русі». Водночас головними репрезентантами населення у цьому контексті автор позиціонував головно вельмож та знать³. Поряд з цим він приділив увагу й проблемі стратифікації населення ВКЛ та його соціального становища, де знову ж таки пріоритетне висвітлення здобула литовсько-руська знать.

На підставі аналізу великокняжих грамот Ягелонів дослідник наводив наступну градацію землевласників та представників військово-службового стану: княжата, пани, рицарі, шляхтичі, бояри і зем'яни. Їх, у свою чергу, поділяв за польською аналогією на дві групи – «велику шляхту» (вельмож, до яких окрім князів імовірно зараховував і панів) та «малу шляхту» (військово-службову знать). Назви привілейованих соціальних категорій, за його словами, були «наполовину запозичені з Польщі»⁴.

Під княжатами Д. Іловайський розумів великих і дрібних удільних князів із династії Гедиміновичів та Рюриковичів. Зокрема, у числі найвпливовіших наприкінці XIV ст. удільних князів називав володимир-волинського Федора Любартовича, київського Володимира Ольгердовича, пінського Александра Наримунтовича, новгород-сіверського Дмитра-Корибута, заславського Михайла Явнутовича, братів Коріатовичів на Поділлі, Вітовта в Берестейській, Гродненській і Луцькій землях, Симеона-Лугвена Ольгердовича у Великому Новгороді, Скиргайла в Троках⁵. В аналізі істориком подальших політичних перипетій неодноразово фігурували князі Скиргайло Ольгердович, Свидригайло Ольгердович, смоленський князь Юрій Святославович, київські князі Олелько Володимирович та Семен Олелькович⁶ тощо.

Про усвідомлення істориком наявності в Литовській Русі чималої кількості дрібних удільних князів свідчить наведений ним факт, що в битві на р. Ворсклі (1399 р.) у війську Вітовта були «близько п'ятдесяти підручних йому дрібних князів Литви і Південно-західної Русі»⁷. До речі, саме в цій битві, за словами автора, полягли князі полоцький Андрій Ольгердович, брянський Дмитро-Корибут Ольгердович, смоленський Гліб Святославович, белзький Іван Юрійович та інші⁸. У середовищі дрібних князів він виокремлював також і чималу кількість володарів князівських уділів із нащадків Володимира Великого на Волині і Поліссі (Белзькі, Пінські, Слуцькі, Острозькі тощо)⁹.

Д. Іловайський також показував значну політичну активність удільних князів руських земель ВКЛ, у середовищі яких були передовсім противники поширення католицизму та намагань

Вітовта досягти «єдинодержавності» у першій третині XV ст. У їх числі, зокрема, називав Дашка Острозького та одного з пінських князів Александра Носа. Аргументом у цьому для історика був факт їхньої допомоги Свидригайлові визволитися з кременецького ув'язнення¹⁰. До речі, саме на них автор вказував як на послідовних соратників Свидригайла та активних учасників боротьби з поляками на Волині й Поділлі в 30-х рр. XV ст.¹¹

Порівнюючи наслідки ліквідації удільної системи в Литовській і Московській Русі, Д. Іловайський вказував на суттєві відмінності в подальшій долі аристократичного середовища обох держав. Зокрема, зауважував, що в ВКЛ із нащадків руських і литовських княжих династій та «знатного боярства» утворився не стільки придворний стан (як це було в Московській державі, де через значно потужнішу централізацію влади нащадки тамтешніх удільних князів зосередилися при дворі великого князя, утворивши боярсько-службовий стан), як могутній вельможний стан передусім землевласників на зразок західноєвропейських феодалів.

Хід думок автора дозволяє зробити висновок, що головним рушієм утвердження європейських засад у формуванні такого аристократичного середовища він вбачав передусім польські впливи. Обґрунтовував це тим, що Ягелони, обіймаючи одночасно польський і литовський престолі, безперечно піддавалися впливові суспільно-політичних тенденцій розвитку Польщі. Насамперед ідеться про володіння там шляхтою особливих привілеїв, котрі обмежували королівську владу. Водночас, з метою зберегти єдність Польщі та ВКЛ, державні правителі наділяли земельними пожалуваннями та високими урядами місцевих найвпливовіших представників аристократичного стану. Таким чином, на думку Д. Іловайського, «в Литовській Русі утвердилось панування вельмож» та відбулася заміна системи управління й територіально-адміністративного устрою держави за польським зразком¹².

Д. Іловайський зазначає, що суттєвому розширенню правового статусу аристократії ВКЛ і, водночас, утвердженню польських традицій як у державному устрої, так і становищі шляхти

послугували передусім низка сеймових рішень та великокнязівських привілеїв упродовж кінця XIV – кінця XV ст. Першим у цьому ряду він ставив рішення Віленського сейму 1387 р. та видання там великокнязівської грамоти Ягайлом, де дарувалися певні права литовському боярству (самостійно розпоряджатися власним майном, на свій розсуд видавати доньок заміж тощо). Їх обов'язком залишалось лише будувати князівські замки та справляти військову службу за власний рахунок.

Такі поступки, на думку дослідника, були мотивовані насамперед потребою полегшити хрещення за католицьким обрядом етнічної литовської знаті. Відповідно задекларовані права могли здобути лише особи католицького віросповідання. Саме з цього часу, резюмував історик, литовське боярство «в своїх правах і вольностях стало поступово урівнюватися з польським дворянством або шляхтою»¹³.

Наступним кроком у поширенні польських впливів дослідник вважав Городельську унію 1413 р., де поряд з політичними умовами її положень важливе місце відведено й соціальним питанням. Зокрема він вказував, що бояри-литовці, поряд з правами та привілеями польської шляхти, отримали й герби. Це було здійснено шляхом прилучення їх до польських родів, котрі мали свої герби «за зразком західно-європейського рицарства». Вірогідно останньою тезою Д. Іловайський хотів натякнути про формальне утвердження литовського боярства в європейській ніші вельможного стану.

Означене вище зрівняння в правах литовського боярства з польською шляхтою разом із поширенням у державі духовно-шляхетських сеймів розглядаються автором як чергові поступальні стратегічні заходи в проникненні польсько-шляхетських засад у систему литовської державності, спрямовані на обмеження влади великого князя литовського.

Однак, найважливішим аспектом польського впливу на державу й суспільство ВКЛ за умовами унії, на його думку, був передусім релігійний. Адже литовським боярам шлях до здобуття польсько-шляхетських прав і привілеїв, високих урядів тощо відкривало виключно католицьке віросповідання. З огляду на це дослідник зробив висновок, що за наслідками Городель-

ської унії «власне литовське (в сенсі «етнічне литовське». – *Ю.М.*) населення великого князівства остаточно було закріплено Католицькій церкві й польському впливові», а категорична умова в релігійному питанні була спрямована проти «греко-руської» церкви¹⁴.

Найбільш вагомим для утвердження правового статусу вельможних станів за польським зразком Д. Гловайський цілком об'єктивно називав привілей Казимира IV 1457 р.¹⁵, наданий «вищим станам Литви, Русі і Жмуді». Адже, на відміну від двох попередніх, котрі розширювали права виключно католицької шляхти, нова грамота підтверджувала старі та надавала нові права й привілеї литовсько-руській панівній верстві незалежно від віросповідання. На думку дослідника, така поступка була викликана передусім потребою зняти невдоволення православних верхів суспільства своїм нерівноправним становищем з католицькою шляхтою. Відтак, згідно з привілеєм, до числа головних здобутків литовсько-руських «княжат, рітерів (рицарів. – *Ю.М.*), шляхтичів, бояр і міщан», що прирівнювали їх до польської шляхти, він зараховував право передачі у спадщину й вільне відчуження пожалуваних маєтків і вотчин та звільнення останніх від великокнязівських поборів і повинностей (за виключенням «стацій», ремонту мостів та міських укріплень); заборону переходів селян із власницьких земель на великокнязівські і навпаки (розцінюється автором як «рішучий крок до розвитку кріпосного права»); перехід селян у повну підсудність власника; дозвіл представникам військово-службового стану на виїзд за кордон з метою здобуття освіти (за виключенням ворогуючої країни), але з дотриманням обов'язку військової служби; з огляду на велике невдоволення литовсько-руської знаті захопленнями поляками земель і посад передбачалося здійснювати пожалування землями та «земськими урядами» виключно місцевим вихідцям¹⁶.

Також автор акцентував увагу й на привілеї 1492 р., котрий, за його словами, ще більше наблизив управлінський механізм держави та правовий статус великої шляхти до польського аналога. Адже наступник Казимира IV Олександр не лише підтвердив грамоту попередника, а й за польським зразком

обмежив владу великого князя, зобов'язавшись узгоджувати з Панами-Радою свої рішення та ініціативи в дипломатичній і законодавчій сферах, у справі призначень на уряди тощо¹⁷.

Д. Іловайський не оминув увагою і роль обласних привілеїв XV – першої половини XVI ст. в суспільних відносинах ВКЛ. Він зауважував, що стремління підтвердити старі та здобути нові права й вольності виходило від населення практично всіх західно-руських земель. Утім означене населення асоціювалося ним передусім з місцевою елітою. Щоправда, дослідник не заперечував, що, в залежності від регіональних особливостей, адресатами привілеїв були не лише князі та бояри, а й міщани. Однак стверджував, що видання чи поновлення правочинності земських грамот ініціювалися переважно представниками «вищого, шляхетського стану». Для нього це виглядало вповні закономірним з огляду на інтереси останнього. Адже на підставі подібних привілеїв литовсько-руська знать робила черговий вагомий крок до зрівняння за правомочністю і статусом з польською шляхтою. Узагальнюючи типові положення згаданих документів, історик акцентував увагу на пріоритетних прагненнях місцевої еліти: не допускати покарання без суду; набуття судового імунітету від «господарських урядників» (за виключенням кримінальних справ); недоторканність вотчин і «вислуг» та право повного розпорядження ними (за окремими виключеннями); право обирати місцевих урядників і подальше затвердження їх великим князем; звільнення від різних повинностей і поборів тощо.

Водночас, Д. Іловайський цілком об'єктивно зауважував, що «не завжди польські порядки подобалися руському населенню», наводячи за приклад категоричну відмову мешканців Дорогочинської землі підкорятися великокнязівському привілею (1523 р.)¹⁸. Також він підмітив, що чимало задекларованих у земських грамотах прав і вольностей знаті в дійсності не реалізовувалися. Відтак переконливо резюмував, що «головна ціль цих привілеїв підняти значення литовсько-руської шляхти до рівня польської досягалася лише частково». Головну причину цього історик вбачав у особливому статусі литовсько-руських вельмож (князів і панів), котрі «тримали в себе в підпоряд-

куванні земліян і дрібну шляхту» та володіли прерогативою у вирішенні важливих питань життя суспільства і держави. Показовим у цьому сенсі він вважав приклад запозиченої з Польщі сеймової практики ВКЛ. Хоч вона розцінювалася автором як важливий чинник польського впливу на державний лад «Литовської Русі», однак мала власну специфіку передусім з огляду на склад учасників та традиції сеймових зібрань. Адже на відміну від польських сеймів, куди входили представники як великої, так і дрібної шляхти, литовські аналоги «були виключно в руках вельмож, а дрібна шляхта, якщо і допускалася на сейми, свого самостійного голосу там майже не мала»¹⁹.

На завершення аналізу нормативно-правових актів, що сприяли поширенню польських традицій у суспільстві ВКЛ, дослідник згадав і Литовський Статут 1529 р. Він, на його думку, відіграв суттєве значення в утвердженні багатьох нових прав і вольностей литовсько-руської шляхти, закріпивши їх у своїх положеннях та «підтвердив панівне становище шляхти в державі»²⁰.

У контексті аналізу змін у соціальній структурі та ієрархії знаті дослідник предметно акцентував увагу на проблемі боярства. До часів включно з правлінням Вітовта під поняттям боярство дослідником розумілася родова знать, на яку опирався великий князь і звертався до неї для прийняття доленосних рішень для держави. Приміром, з огляду на польські претензії на Поділля наприкінці 90-х рр. XIV ст. Вітовт скликав «руських і литовських бояр і запитав їх, чи вважають вони себе підданими Польської корони, зобов'язаними платити їй данину»²¹. На з'їзді Вітовта і Ягайла у Вільно (січень 1401 р.) «литовсько-руські князі і бояри» позиціонувалися Д. Іловайським як спільнота, котра визначала статус ВКЛ по відношенню до Польського королівства та характер взаємин між ними²². «Вітовт і литовські бояри» представляли литовську делегацію на Городельському сеймі (1413 р.), в контексті рішень якого литовське боярство трактувалося дослідником з одного боку як «знатні литовські роди», з іншого – як аналог польської шляхти²³.

Подальше «пониження давньоруського боярського звання» за правління Ягелонів розглядалося дослідником як «безсумнівна

ознака» і безпосередній результат «впливу польського державного устрою в Литовській Русі». Не вдаючись до хронологічного акцентування, він послідовно проілюстрував опускання боярства по щаблях ієрархії литовсько-руської знаті. Вказав, що попервах воно спустилося на передостанню позицію перед зем'янами, а згодом поступилося місцем і їм, набувши статусу найдрібнішої шляхти. Остаточне соціальне пониження «бояр» він означив тим, що в подальшому в деяких регіонах ВКЛ цим іменуванням позначалися вже «напіввільні слуги королівських урядників і кріпосні сільські мешканці». У їх числі Д. Іловайський виділяв бояр «кінних або панцирних», котрі зобов'язані військовою службою; «замкових або путних», в чий обов'язок входило справляти сторожову службу при панських замках та виконувати функції посильних; «осадних», якими називали «пахотних» селян²⁴.

Із переліку останніх він пояснював появу лише категорії «панцирних бояр» (або «панцирних слуг»), зауваживши про закріплення такого статусу за ними другим Литовським статутом 1566 р. Така соціальна група утворювалася в тих нечисленних, з його точки зору, випадках, коли в отриманих «панами і шляхтою» від великого князя литовського населених маєтках у числі їх мешканців траплялися дрібні землевласники-бояри. Таким чином вони, будучи не в змозі відстояти свої права («через упадок центральної урядової влади»), потрапляли в залежність від нового «пана», а відтак опинялися в «майже кріпосному становищі»²⁵. Таких бояр дослідник відносив до категорії «нижчих верств населення».

Цікавим видається твердження автора, що на час середини XVI ст. в середовищі шляхти відбулася деградація суспільної моралі. Адже, на відміну від «давніх литовців», які вирізнялися мужністю, військовою доблестю та простотою життєвих устоїв, у вказаний період молода литовська й частково руська шляхта стала прагнути до наживи, поринула в розкіш, неробство, пиятику і міжособні конфлікти. Причиною цього він вбачав передусім підупадання литовсько-руської знаті «під вплив польських звичаїв при посередництві спольщеної династії Ягелонів»²⁶. Такі зміни в житті шляхти він аргументував тезами та

розлогими цитатами сучасників Михалона Литвина, Андрія Курбського, посиланнями на свідчення тогочасних польських і «західноруських» поетів, письменників та сеймових ораторів²⁷.

Із «нижчими верствами населення» Д. Гловайський асоціював (поряд з «панцирними боярами») передусім різні соціальні групи селянства. При цьому стверджував, що становище останнього з його подальшими змінами від початку доби Ягелонів до доби першого Литовського статуту в ВКЛ було подібним тому, що спостерігалось в «Московській Русі».

Селянство у правовому сенсі він класифікував на дві групи – невільне та вільне. Невільних селян, оминувши характеристику їхнього становища, підрозділяв на холопів та челядь. Вказував, що холопи переважали при дворах «знатних людей і шляхти», а також разом з «невільною челяддю» частково населяли вотчинні і пожалувані знаті землі.

Засади формування категорії невільних селян автор виводив із положень Литовського статуту 1529 р., на підставі чого назвав чотири основних джерела невільництва: давність такого статусу або народження від невільних; іноземні полонені; злочинці, видані постраждалим на смертну кару, але помилувані ними за умови перетворення в невільного; шлюб з невільником чи невільницею. Крім того додав, що більшість селян, іменованих «закупні або закладні», котрі потрапляли в тимчасове рабство в рахунок сплати боргу, зазвичай перетворювалися в постійних невільних, а їхні діти ставали кріпосними.

Щодо чисельності холопів і челяді він зауважив, що на початку доби правління Ягелонів вони склали незначну частину сільського населення порівняно з вільними селянами. Однак про подальшу динаміку їх числа історик не обмовлявся.

Стосовно категорії вільних селян Д. Гловайський наголосив, що їхня воля була відносним явищем. Адже, будучи «юридично» (тобто формально) вільними, фактично такі селяни дедалі більше обтяжувалися різного ступеня обмеженнями і поборами. Відтак виокремлювалися різні селянські прошарки.

Дослідник укавав, що загалом вільні селяни в правових актах ВКЛ іменувалися «кметами», а частіше – «людьми, мужиками або посполством». Хоч вони й зберегли свій громадський

устрій, однак утратили право власності громади на землю, оскільки вся вона була переведена у ранг великокнязівської, «панської» або церковної. Тож за користування землею селяни були зобов'язані її власникові сплачувати данини (переважно в натуральній, рідше в грошовій формі). У числі таких автор перелічив найвідоміші: «серебщизну» (зауваживши, що в північно-західній Русі вона іменувалася «посощина», а в південно-західній – «подимщиною»), котра стягувалася в грошовому еквіваленті (оброк або чинш), а також житню, дякольную, медову, куничну, боброву тощо.

За ступенем залежності та обсягом данин Д. Іловайський розділяв вільних селян на такі розряди: «вільні данники» (платили обумовлену із землевласниками данину, мали право переходу на землю іншого власника при умові розрахунку з попереднім); «отчичі» («близько епохи першого статуту» на відміну від «вільних данників» не мали права переходу); «тяглі», або «прогонні», або ж ще «путні селяни» (відбували панщину і толоки); «закупні» або «закладні» (ті, що потрапляли в тимчасове рабство в рахунок сплати боргу; класифікував їх як «нижній розряд селянства, близький до невільників» та прирівнював до «кабальних холопів» Московської держави, вказавши на досить велику їх чисельність). Разом з цим автор зауважив, що найбільшими пільгами користувалися нові поселенці (запрошені власниками на «пустопорожні землі»). Щоправда, згодом «зжившись на нових місцях, вони в міру давності ставали прикріпленими до землі»²⁸.

Становище селянства Д. Іловайський характеризував як таке, що поступово погіршувалося. Щоправда, причини і в який спосіб це відбувалося пояснював дещо схематично.

Він указував, що звільнення селян пожалуваних великим князем маєтків від значної кількості данин і повинностей на користь «господаря» (на прохання землевласників), що було закріплено, зокрема, в Литовському статуті 1529 р., не полегшувало їхньої долі. Адже власники земель не лише повертали всі ті побори і роботи на свою користь, але й збільшували їх обсяги. Причину цього історик убачав насамперед у тому, що на законодавчому рівні, приміром, у тому ж таки Першому статуті,

не було конкретизовано призначені землевласникові селянські платежі й повинності²⁹. Також він цілком усвідомлював, що залежно від регіону, кількості землі, худоби і робочих рук «тяжкість селянських податей і повинностей була різною»³⁰.

Запровадження кріпосного права дослідник розцінював не інакше, як «зрівняння вільних сільських жителів з невільними». Першим кроком до нього вважав земський привілей Казимира IV 1457 р., який забороняв переходи «тяглих» селян і давніх поселенців з приватних маєтків до великокняжих і навпаки. При цьому зауважив, що через нечітке розмежування розрядів селян таку заборону шляхта поступово поширила й на інші селянські категорії. Другим і, водночас, більш дієвим способом покріпачення дослідник вбачав «посилення права власницького суду», що передбачало спочатку право власника самотужки представляти винуватця до суду (згідно зі згаданим привілеєм 1457 р.), а згодом (на підставі судебника 1468 р.) до цього додалося ще й право виносити йому вирок і брати судові стягнення на свою користь. Д. Іловайський підкреслив, що на межі XV–XVI ст. великокняжі привілеї остаточно закріпили право суду землевласників над своїми підданими (за виключенням кримінальних злочинів). Водночас від висловився про суттєве функціональне обмеження діяльності громадського (копного) суду, котрий «хоч і зберігся до пізнього часу, однак уже у вигляді не самостійного судового органу, а тільки для участі в попередньому розслідуванні (доводі) по відношенню до звинувачених»³¹.

Іншою проблемою історик вбачав поступове зменшення розмірів селянських наділів у міру збільшення чисельності населення і роздачі великокнязівських земель шляхті. Значну роль у цьому він відводив запровадженню «волочної системи», перейнятої у поляків. Її появу на землях ВКЛ він означив ще в часи правління Вітовта, коли вона була запроваджена в близьких до Польщі Бельській та Дорогочинській землях, а згодом поширилася на всі білоруські землі й Полісся. Наслідком цього він вказав раннє руйнування там системи селянського громадського землеволодіння та значне дроблення поселень, котрі інколи зводилися до меж двох-трьох дворів. Водночас Д. Іловайський зазначив, що в південно-західних руських землях волочна сис-

тема з'явилася лише наприкінці XVI ст. Він пояснив це наявністю тут великої кількості вільних земель (через татарську небезпеку) та ворожістю до нової системи землеволодіння місцевого населення. Водночас, селянство цього краю, маючи більше свободи, ніж в інших землях, й «надалі зберігало свій громадський устрій»³².

Порядок розподілу землі за волочною системою та виконання селянами відповідних повинностей автор проілюстрував на прикладі «Устави на волоки» 1557 р. На її підставі земельні ділянки підрозділяв на «службові» і «тяглі». Службові призначалися для тих категорій населення, що виконували службові (в тому числі й військово) повинності. Так «путні бояри», «господарські бортники», «конюхи», «стрільці» (зобов'язані військовою повинністю та участю в королівському полюванні) та «осочники» (доглядали лісові пущі та брали участь у королівському полюванні) отримували земельні наділи розміром дві волоки, які не обкладалися іншими повинностями. По одній волоці на таких же умовах одержували сільські війти (або старости) та «лавники» («вижі», або судові пристави).

Відповідно «тяглі» ділянки в межах одної волоки призначалися для «тяглих» селян, за що останні відбували панщину (108–128 днів) і сплачували чинш (оброк) грошима, сіном, вівсом, курми, яйцями тощо. Розмір чиншу варіювався в залежності від якості землі, яка мала градацію «хороша, середня і гірша». У гіршому варіанті розмір оброку в грошовому еквіваленті коливався в межах 14–55 грошів.

У цьому контексті історик навів ряд цікавих моментів, які красномовно деталізують процес виконання селянами повинностей. Приміром, про вид роботи і на який день вона призначена селянам повідомляв війт зазвичай у неділю. Робочий час в літню пору продовжувався від сходу до заходу сонця з трьома перервами для харчування і відпочинку. Селян, які без поважної причини не вийшли на роботу очікувало покарання у вигляді штрафу в розмірі одного гроша за перший раз, цілого барана – за другий та покарання «бичем на лавці» – за третій раз. Традиційно оброк стягувався восени у період між святами св. Михайла та св. Мартина (з 29 вересня до 11 листопада).

Неспроможність сплати через лінивість каралася ув'язненням. Натомість якщо на те була поважна причина (по хворобі, через пожежу чи інше лихо), то такий селянин отримував скидку або взагалі звільнявся від сплати. При цьому відбирати у селянина худобу заборонялося в будь-якому випадку.

На підставі аналізу «Устави на волоки» Д. Іловайський зауважив, що становище «казенних» селян не було би таким тяжким, якби великокняжі та королівські урядники добросовісно дотримувалися положень уставу, що насправді було надто рідко. Загалом же він прийшов до висновку, що на середину XVI ст. селянство охопив процес покріпачення й «різко окреслилося повне панування службового і шляхетського стану в Литовській державі»³³.

Починаючи розгляд становища міщанства, дослідник наголосив, що в ВКЛ у перших часах (як видно з контексту) правління Ягелонів воно було чисельним і достатньо заможним. У міщан зберігся давній громадський устрій і самоврядування на зразок вічового самоуправління у Новгороді і Пскові. Однак у подальшому через утиски і здирництво з боку різного рівня місцевих урядовців та шляхти, війни з Московською державою та спустошливі татарські напади міста бідніли і занепадали. Д. Іловайський вважав, що саме з метою підтримати їх та запобігти підпорядкуванню шляхті литовські правителі стали надавати містам магдебурзьке право, яке упродовж XV–XVI поширилося в «Литовській Русі»³⁴. Його утвердження він оцінював як надзвичайно складний процес, який відбувався при великій протидії великокнязівських (королівських) намісників і старост. Досить докладно й аргументовано це показав на прикладі м. Полоцька³⁵, вказавши, що і в інших містах все складалося за схожим сценарієм. Водночас історик зауважив і на відмінностях, котрі, в залежності від місцевої ситуації, виявлялися передусім через вилучення тих чи інших норм магдебурзького права, різниці в юрисдикції міських громад і замкової адміністрації в судових питаннях та доходах. Тож він цілком справедливо наголосив, що наявність мало не в кожному місті своїх особливих привілеїв не дозволила виробити єдиний тип міського самоврядування³⁶.

Загалом же характеристика соціальної структури та становища населення ВКЛ Д. Іловайським виглядає дещо схематичною і з явним ухилом у бік знаті. Примітно, що переміни в соціальній структурі, ієрархії та іменуванні знаті дослідник відзначав як одну зі складових у числі наслідків польських впливів на суспільне життя держави. Характерно й те, що оцінку соціального становища населення він давав головно на підставі аналізу нормативно-правових актів ВКЛ.

---

¹ Колосова Э.В. Исторические воззрения и общественнополитические взгляды Д.И. Иловайского и Н.П. Барсукова (Из истории официальной охранительной историографии второй половины XIX – начала XX в.: Дис. ... канд. ист. Наук / Э.В. Колосова. – М., 1975; Бабич И.В. О Д.И. Иловайском и его учебниках // Иловайский Д.И. Краткие очерки русской истории. В 2-х ч. – М., 1992. – Ч. 1; Дурновцев В.И., Бачинин А.Н. Ученый грызун: Д.И.Иловайский // Историки России. XVIII – нач. XX века. – М., 1996; Чекурин Л.В. Русский историк Д.И. Иловайский. Опыт библиографического исследования. – Рязань, 2002; Чекурин Л.В. Без гнева и пристрастия: личность и судьба русского историка Д.И. Иловайского. – Рязань, 2009; Багдасарян В.Э. Иловайский Дмитрий Иванович // Общественная мысль России XVIII – начала XX века. Энциклопедия. – М., 2005; Иванов А. «Смерти я не страшусь» Дмитрий Иванович Иловайский (1832–1920) // Русская линия [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusk.ru/st.php?idar=103913>; Шаханов А.Н. «...В моих работах ничего не может устареть»: Д.И. Иловайский [электронный ресурс]. – Режим доступа: http://elibr.org.ua/rushistory/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1192089723&archive=&start_from=&ucat=18&

² Иловайский Д. История России. Том второй. Московско-литовский период или собиратели Руси. Издание второе. – М., 1896; Его же. История России. Том третий. Московско-царский период. – М., 1890.

³ Див.: Михайлюк Ю.М. Литовсько-руська знать у політичному житті Великого князівства Литовського через призму поглядів Д. Іловайського // Сьомі Богданівські читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції: Зб. наук. пр. / Редкол.: О. Драч, К. Івангородський, А. Касян та ін.. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. – С. 85–90; Його ж. Політична активність литовсько-руської знаті у

висвітленні Дмитра Іловайського // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2013. – Вип. 6. – 388 с. – С. 24–27; Його ж. Особистісний аспект політичного портрету еліти Великого князівства Литовського у викладі Д. Іловайського // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2013. – № 9 (262). – С. 34–42.

⁴ Іловайский Д. История России. Том третий... – С. 81–82.

⁵ Его же. История России. Том второй... – С. 173–174.

⁶ Там же. – С. 174–176, 178–179, 199–201, 215, 286–287.

⁷ Там же. – С. 196.

⁸ Там же. – С. 198.

⁹ Там же. – С. 173–174.

¹⁰ Там же. – С. 215.

¹¹ Там же. – С. 269.

¹² Іловайский Д. История России. Том третий... – С. 77.

¹³ Іловайский Д. История России. Том второй... – С. 170; Его же. История России. Том третий... – С. 78.

¹⁴ Іловайский Д. История России. Том второй... – С. 209–210; Его же. История России. Том третий.. – С. 78.

¹⁵ Яковенко Н. вважає цю дату помилковою, датуючи привілей 1447 р. (див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К.: Критика, 2008. – 472 с. – С. 39–40).

¹⁶ Іловайский Д. И. История России. Том третий... – С. 78–79.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. – С. 80.

¹⁹ Там же. – С. 81–82.

²⁰ Там же. – С. 82.

²¹ Іловайский Д. История России. Том второй... – С. 186.

²² Там же. – С. 205.

²³ Там же. – С. 209–210.

²⁴ Іловайский Д. И. История России. Том третий... – С. 82.

²⁵ Там же. – С. 84.

²⁶ Там же. – С. 105.

²⁷ Там же. – С. 105–110.

²⁸ Там же. – С. 82–84.

²⁹ Там же. – С. 84.

³⁰ Там же. – С. 85.

³¹ Там же. – С. 84–85.

³² Там же. – С. 85–86.

³³ Там же. – С. 86–87.

³⁴ Там же. – С. 88.

³⁵ Там же. – С. 88–92.

³⁶ Там же. – С. 92.